

(Research Article)
**Environment and the need to preserve it from the perspective of
Quran and Nahj al-Balagha**

Alireza Almasondi¹, Ahmad Moradkhani^{2*}, Seyed Hasan Abedian³

Submit Date: 12 January 2023

Revise Date: 17 April 2023

Accept Date: 27 May 2023

Publication Date: 21 June 2023

(Page 121-144)

Abstract

Among the important and valuable topics reflected in the Quranic teachings and the spoken and written culture of the Commander of the Faithful Hazrat Ali (AS) are the topics related to the environment. Indifference and negligence towards the environment and the destruction of natural resources have a direct and indirect effect on the health of the body and soul of the people of the society. The beauty in nature is one of the manifestations of the power and beauty of God, and attention to and thoughtfulness in them lead to closeness and recognition. It provides the knowledge of the Creator to the members of the society. In such an approach, a God-believing person is someone who is diligent in preserving and protecting the environment by following the teachings of the Holy Quran and the precious words of the Imams (AS). The present study aims to deal with the issue of preserving the environment and its importance and role in the exaltation of the God-believing person by using the holy verses of the Quran and the precious words of Imam Ali (a.s.) in Nahj al-Balagha. One of the most important approaches of the research is that both in the Quranic teachings and in the promoting words of wisdom by Amir al-Mo'menin, there are many instructions to guide and encourage people to protect the environment as a place for human excellence and growth.

Keywords: Qur'an, Nahj al-Balagha, God-believing environment, Believing ethics, belief in the Day of Resurrection.

1. PhD student of Quran and Hadith Sciences, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran

2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Qom branch, Islamic Azad University, Qom, Iran

3. Assistant Professor, Fiqh and Fundamentals of Islamic Law Department, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran

*: Corresponding Author:

Email: ah.mor@iau.ac.ir

How to cite this article: Almasondi, A., Moradkhani, A., & Abedian, S. H. (2023). Environment and the need to preserve it from the perspective of Quran and Nahjul-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(41), 121-144. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27357.2901

Extended Abstract

1. Introduction

Among the important and valuable topics reflected in the Quranic instructions and the spoken and written culture related to Imam Ali (a.s.), are the issues that are related to the environment. Indifference and negligence towards the environment and destruction of natural resources may impact the physical and mental health of the people of the society directly or indirectly. It is believed that, the beauties in nature are the representation of the power and beauty of God, and considering them leads to getting closer to the Creator of the universe.

In such cases, those who believe in God should be diligent in preserving and protecting the environment by following the instructions of the Holy Quran (HQ) and the precious words of Imams. The current research aims at considering the concept of God, the environment, and its role in the human exaltation by using the holy verses of the Quran and the valuable words of Imam Ali in "Nahjul-Balagha". The most important aspect in this research is finding multiple forms of directing and encouraging people to protect the environment as a place for excellence and human growth both in the Quranic instructions and in the man-making wisdom provided by Imam Ali.

The interest in the environment and environmental issues has been of utmost importance in the contemporary world, especially after the 1970s. This interest is so extreme that in every country, there are organizations to protect the environment. After the industrial revolution in Europe and the limitless growth of technology that has destroyed nature, the environment is in serious danger. Nowadays, environment is in danger and destruction more than ever before due to profit seeking and cruel strategies of industrial countries and powers. Among the important factors that destroy nature, the excessive use of industrial tools and military equipment, chemicals, and poisons can be mentioned. Today, the factors that destroy the nature and environment are spreading so much that scientists have alarmed the world about environmental destruction. Before addressing the main point, it is necessary to provide a definition of the environment and briefly review the factors that play a destructive role in the environment. The study, then, addresses the role of Islam in protecting the environment. Today, no one can deny the destructive role of international and regional wars in the ruining the environment and its negative impacts on human life. This is despite the fact that environment is the place of growth and excellence. According to the Islamic teachings, man should have a relationship with earth and other phenomena of existence in such a way

that s/he may benefit from the gifts of nature. Mankind should also try to maintain health, prosperity, and sustainable development. The narrations show that God created the natural resources of the environment for mankind and with the prior aim of serving him/her. Therefore, he has the right to occupy and own them. It determines his/her lifestyle and ultimately determines his/her daily behaviors, activities, and orientation toward life and moral values. Believing in monotheism, prophethood, and resurrection are the characteristics of Islamic moral system and lifestyle which highlight its difference from other living methods. Harming the environment and destroying nature leads to irreparable damage to humanity. Depression and the increase in mental illnesses among people today are not unrelated to damage to the environment and harming the environment has destructive effects on individual and collective moral qualities of humans. It can be understood, from the verses of the Quran and Islamic traditions, that nature is effective in the growth of plants and the development of humans. More precisely, an unhealthy environment has harmful effects on humans. From the verses of the Quran and Islamic traditions, it can be deduced that nature and clean earth are effective in the growth of plants and development of humans.

2. Research Questions

- a. What are the principles and instructions of the Holy Quran and Nahjul-Balagha regarding environmental ethics and environmental protection?
- b. What are the most important principles of the Holy Quran and Imam Ali to protect the environment?
- c. What is the practical effect of believing in God and having the knowledge of God in protecting the environment?

3. Significance of the Study

What makes such research necessary is that the excessive and sometimes wrong use of the environment by humans, especially in advanced societies, has led to environmental pollution, destruction, and greenhouse gases instead of being a place for human growth and development. This is as the result of the inappropriate and wasteful human behavior. For this reason, it is necessary to follow the instructions of the Holy Quran and the noble narrations of the Imams and the Nahjul-Balagha of Imam Ali in this regard. What makes this research even more necessary is that environmental protection is one of the concerns of the Supreme Leader of Islamic Republic of Iran.

4. Research Method

This research is based on the analytical descriptive method and using library sources, focusing on the Holy Quran and Nahjul-Balagha.

5. Results

The results of this research show that according to Islam and Islamic ethics, the world and nature are viewed as the representation of God and all creatures in nature are a mirror of the divine names. Furthermore, it is believed that mankind is the representative of God in this world and has the power to conquer the universe. As a matter of fact, nature is a divine endowment that humans should try to preserve. This means, on the Day of Judgment, mankind will be asked to respond for all his actions, including his behavior with nature. Therefore, believing in the resurrection is one of the most important tools to protect the environment.

On the other hand, the universe is a place for human evolution and the place where God has given all his gifts and blessings to man, and it is man's duty to try to preserve the health and prosperity of this environment so that he can evolve him/herself. From the perspective of Nahjul-Balagha, the type of attitude and belief of each person in any field determines his lifestyle and ultimately determines his daily behaviors and activities and his orientation towards life.

In Islamic life, nature is one of the beautiful manifestations of God's creation, and thinking about it can bring a person closer to the Almighty God. Therefore, destroying, wasting, and corrupting it are considered as one of the major sins. Observance of ethics in dealing with nature is one of the characteristics of the Islamic lifestyle.

References [In Persian]

- Almasvandi, A. R., Moradkhani, A., & Abedian, S. H. (1401). The role of beliefs in preserving the environment from the point of view of the Qur'an, *Namah Al-Hiyat magazine*, 15(50), 32-45.
- Bulletin (undated). Afghanistan News Site, *Besharat Cultural Institute*, 2(19), 7.
- Case, A. (1379). *Environmental Law*, translated by Mohammad Hassan Habibi, Tehran: Tehran University Press.
- Fahri, S. A. (1362). *Talab and Arda of Imam Khomeini*, Center for Scientific and Cultural Publications.
- Gustavo Leben (1996). *Islamic and Arab Civilization*, Tehran: Scientific Publications.
- Javadi Ameli, A. (2004). *Tafsir Tasnim*, first edition, Qom: Isra'a.
- Makarem Shirazi, Nasser (1382). *Al-Nikah*, Qom: Imam Ali (AS) Publications.

- Mohammadi, T. and Azani, M. (2016). The attitude and importance of Islam to the environment, *Journal of biological sciences and biotechnology studies*, 9(3), 41-59.
- Moein, M. (1379). *Farhang Farsi*, Tehran: Amirkabir.
- Mughniyeh, M. J. (1424). *Al-Tafsir al-Kashif*, first edition, Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Naghizadeh, M. (1382). Worldview and Environmental Protection, *Science Academy Letter*, No. 22, 145-183.
- Rafia, Ma., & Sate, N. (2014). The effect of religious belief in the way of dealing with the environment, *Man and the Environment*, 13(3), 89-104.
- Ray Shahri, Mohammadi (Beta). *Mizan al-Hikmah*, Tehran: Sokhn.
- Sadeghpour, T. (2006). Human dignity in the Qur'an, *Binat (Imam Reza Institute of Islamic Studies (peace be upon him))*, No. 53, 51-67.
- Taghizadeh Ansari, M. (Beta). *Environmental Law in Iran*, Tehran: Scientific and Cultural Publications Center.
- Turkashvand, S., Salehi, A., & Keshavarz, S. (2018) Explaining the educational history of Imam Ali (AS) in order to provide a model for the Islamic-Iranian lifestyle, *Nahj al-Balagha Research Quarterly*, 7(28), 39-56. DOI: 10.22084/nahj.2019.18042.2194

References [In Arabic]

- The Holy Quran
- Dashti, M. (1387). *Translated by Nahj al-Balagha*, Qom: Dar al-Fikr.
- Dashti, Seyyed Mustafa Hosseini (1386). *Maarif and Maarif*, Tehran: Cultural and artistic publications
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid bin Hibatullah (1363). *Sharh Nahj al-Balagha*, first edition, Qom: Ayatollah Marashi Najafi library.
- Majlisi, M. H. (Beta). *Bihar al-Anwar*, Qom: Dar al-Kitab al-Alamiya
- Nouri, M. H. (1365). *Mostadrak Al-Wasail*, first edition, Qom: Al-Al-Bait.
- Sadouq, Abi Jafar Muhammad bin Ali bin Al-Hussein bin Babwiah al-Qami (1391). *Al-Muqnaq*, Qom: Al-Hadi Institute.

فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه

سال یازدهم، شماره ۴۱، بهار ۱۴۰۲

DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27357.2901

DOR: 20.1001.1.23455233.1402.11.41.5.6

(مقاله پژوهشی)

محیط‌زیست و لزوم حفظ آن از منظر قرآن و نهج‌البلاغه

علیرضا الماسوندی^۱، احمد مرادخانی^{۲*}، سیدحسین عابدیان^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۲۲ بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۶ انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

(از ص ۱۲۶ تا ۱۴۴)

چکیده

از جمله موضوعات مهم و ارزشمندی که در آموزه‌های قرآنی و فرهنگ گفتاری و نوشتاری امیر مؤمنان حضرت علی(ع) انعکاس یافته است مباحث مربوط به محیط‌زیست است. بی‌توجهی و سهل‌انگاری نسبت به محیط‌زیست و تخریب منابع طبیعی تأثیر مستقیم و غیرمستقیمی بر سلامت جسم و روح افراد جامعه دارد. زیبایی‌های موجود در طبیعت از جمله مظاهر قدرت و زیبایی خداوند است که توجه و تدبیر در آنها موجبات نزدیکی و شناخت و معرفت خالق هستی را برای آحاد جامعه فراهم می‌کند. در چنین رویکردی انسان خداپاور درصدد این است که با عمل به آموزه‌های قرآن کریم و سخنان گهربار ائمه طاهریین(ع) در حفظ و پاسداری از محیط‌زیست کوشا باشد. پژوهش حاضر بر آن است که با استفاده از آیات نورانی قرآنی کریم و سخنان گهربار امام علی(ع) در نهج‌البلاغه به مسئله حفظ محیط‌زیست و اهمیت و نقش آن در تعالی انسان خداپاور بپردازد. از مهمترین رهیافت‌های پژوهش این است که هم در آموزه‌های قرآنی و هم در حکمت‌های انسان‌ساز امیر مؤمنان(ع) موارد فراوانی در جهت هدایت و تشویق انسان به حفاظت از محیط‌زیست به‌عنوان مکانی برای تعالی و رشد آدمی به چشم می‌خورد.

کلیدواژه‌ها: قرآن، نهج‌البلاغه، محیط‌زیست خداپاوری، اخلاق باوری، اعتقاد به معاد.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم ایران

۲. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

موضوع مهم در جهان معاصر، به‌ویژه پس از دهه ۱۹۷۰، علاقه به «محیط‌زیست» و «مسائل زیست‌محیطی» است. به حدی که در هر کشوری سازمان‌هایی پیرامون «محیط‌زیست» و «مسائل زیست‌محیطی» ایجاد شده است. متأسفانه پس از انقلاب صنعتی در اروپا و رشد و توسعه بی‌حد و حصر فناوری که «طبیعت» را نابود می‌کند، محیط‌زیست در معرض خطر جدی قرار گرفته و به دغدغه‌ای برای جهان تبدیل شده است. امروزه محیط‌زیست بیش از هر زمان دیگری توسط سودجویی و ظلم بی‌رحمانه قدرت‌های جهان‌خوار در معرض خطر و نابودی قرار گرفته است. آلودگی روزافزون خاک، آب‌وهوا «محیط‌زیست» را تهدید و آسیب‌های جبران‌ناپذیری به بار آورده است. از جمله عوامل مهم تخریب‌کننده طبیعت می‌توان به استفاده بی‌رویه از ابزار صنعتی، تجهیزات نظامی، مواد شیمیایی و سموم اشاره کرد. امروزه عوامل تخریب‌کننده طبیعت و محیط‌زیست به قدری در حال گسترش است که دانشمندان زنگ خطر تخریب محیط‌زیست را در همه جای دنیا به صدا درآورده‌اند. قبل از پرداختن به بحث اصلی، لازم است تعریفی از محیط‌زیست ارائه شود، عواملی که در محیط‌زیست نقش مخرب دارند به‌اختصار بررسی شود و سپس به نقش اسلام در حفاظت از محیط‌زیست اشاره شود.

محیط‌زیست ترکیبی از دو کلمه است یکی «محیط» که واژه‌ای عربی است و دیگری «زیست» که واژه‌ای فارسی است. محیط‌زیست به معنای مکان، موقعیت و محیط اطراف یک شخص یا چیز است و منشأ تغییر است. به‌عبارت‌دیگر: محیط یادگیری و مکانی است که انسان در آن زندگی می‌کند. (دشتی، ۱۳۸۶: ۲۱۹/۹) کلمه «زیست» به معنای زندگی و زیستن است. (معین، ۱۳۷۹: ۱۱۳/۲) شورای اقتصاد اروپا محیط‌زیست را این‌گونه تعریف کرده است: «محیط‌زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل داخلی و خارجی مرتبط با حیات هر موجود زنده است» (کیس، ۱۳۷۹: ۶) «محیط‌زیست» در دو مفهوم به کار می‌رود: مفهوم اول مفهومی است که از علوم طبیعی نشأت می‌گیرد و با دید زیست‌محیطی به جوامع انسانی می‌پردازد. این به معنای مجموعه‌ای از پدیده‌های طبیعی و تعادل بین نیروهای رقیب در طبیعت است که زندگی یک گروه بیولوژیکی را به هم پیوند می‌دهد. معنای دوم کلمه محیط از علوم معماری و شهرسازی می‌آید و مربوط به تعاملی است که بین ساختمان به معنای عام و محیطی که در آن ایجاد شده است (محیط طبیعی یا مصنوعی) وجود دارد (تقی‌زاده انصاری، بی‌تا: ۶-۷).

محیط طبیعی تأثیر شگرفی بر روحیه انسان دارد. محیط تمیز و با طراحی خوب زندگی را تازه و خوشبو می‌کند. گوش دادن به آواز شیرین پرندگان، آواز ملایم نهرها، آواز دلربای چشمه‌ساران، آرامش سبز زرزان، نسیم ملایم کوهستان، رقص ملایم درختان و زیبایی شهر و دیار، همه دارای تأثیر شگفت‌انگیز بر زندگی انسان هر کسی می‌تواند از تماشای چنین مناظر زیبایی احساس آرامش و شادی کند و در زندگی خود احساس امنیت و آرامش کند. برعکس، آسیب رساندن به محیط‌زیست و تخریب طبیعت، خسارات و خسارات جبران‌ناپذیری به بشریت وارد می‌کند. افسردگی و افزایش بیماری‌های روانی و روانی در بین

مردم امروزه بدون آسیب برای محیط زیست نیست. هیچ کس نمی تواند انکار کند که تخریب محیط زیست بر رفتار انسان تأثیر منفی می گذارد و تأثیرات مخربی بر اخلاق فردی و جمعی جامعه بشری می گذارد. امام خمینی (ره) - قدس سره - درباره تأثیر محیط زندگی بر شخصیت انسان می نویسد: «محیط آموزشی، شخصیت معلم و همراه تأثیرات شگفت انگیزی دارد که همه می توانند ببینند» (فهری، ۱۳۶۲: ۱۴۷-۱۴۸). قرآن کریم در مورد تأثیر طبیعت می فرماید: ﴿وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ وَالدُّبُّ يَخْرِجُ لَأْيَحْجُ الْأَنْكَادُ﴾ (اعراف/۵۸) سرزمین پاک به دستور خداوند، گیاه خود را بیرون می آورد، اما سرزمین ناپاک، تنها گیاهی پست و بی ارزش از آن رشد می کند.

از این آیه شریفه استفاده می شود که همان گونه که طبیعت و زمین پاک در رشد گیاهان و کشت بهینه آنها مؤثر است، در رشد و نمو انسان نیز مؤثر است و همان گونه که در زمین های شور، گیاهان بی ارزش نمی رویند و آلوده می شوند. محیط زیست نیز تأثیر منفی و آثار زیانباری بر تربیت انسان دارد. امام علی (علیه السلام) درباره تأثیر فطرت بر انسان می فرماید: «توقوا البرد فی اَوَّلِهِ و تَلَقَّوْهُ فِی آخِرِهِ، فَانَّهُ يَفْعَلُ فِی الْاِبْدَانِ كَفَعْلِهِ فِی الْاَشْجَارِ: اَوَّلُهُ يَحْرَقُ و آخِرُهُ يَبْرُقُ» (حکمت/۱۲۸).

از سرما در آغاز (پاییز) بهره یزید و در پایان (بهار) به دیدار آن بشتابید؛ زیرا سرما همان تأثیری را که روی درختان می گذارد، بر بدن می گذارد. آغازش سوزاندن و نابودی و پایانش رشد و شکوفایی است. سخنان امام در مورد تأثیر فطرت بر جسم و روح انسان بسیار صریح است، همان گونه که فطرت بر جسم و روح انسان تأثیر می گذارد، بر روح و روان انسان نیز تأثیر می گذارد.

امروزه هیچ کس نمی تواند منکر نقش مضر جنگ های بین المللی و منطقه ای در تخریب محیط زیست و اثرات منفی آن بر زندگی انسان شود. جوامعی که محیط زندگی آنها بر اثر جنگ و ویرانی ویران شده بود، ساکنان آنها دچار بحران های مختلف روحی و جسمی شدند. افغانستان جامعه ای است که جنگ در آن تأثیر عمیقی بر زندگی مردم داشته است. همان طور که محققان مرکز کنترل و پیشگیری از بیماری، یک سازمان تحقیقات پزشکی مستقر در آتلانتا، ایالات متحده آمریکا، در گزارش خود گفتند: از هر سه شهروند افغانستانی پانزده ساله یا بیشتر، دو نفر علائم افسردگی و سایر اختلالات روانی را نشان می دهند. باربارا لوپز کاردوزو، یکی از نویسندگان این گزارش گفت: «سطح بالایی از افسردگی، اضطراب و اضطراب ناشی از تروما در میان شهروندان افغان مشاهده شده است» (بولتن خبری افغانستان، ۷)؛ این گزارش و نیز هزاران گزارش و آمار دیگر وجود دارد که به خوبی اثرات سوء تخریب طبیعت و تأثیر ناآرامی های اجتماعی ناشی از جنگ نه تنها در این کشور بلکه بر بسیاری از کشورهای جنگ زده را نشان می دهد. چنین تخریب هایی که در محیط زیست توسط بشر انجام گرفته مستقیماً بر روح و روان و سلامت نه تنها بشر امروز بلکه نسل های آینده نیز تأثیر می گذارد.

پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخی برای سؤالات زیر می باشد:

۱- مبانی و آموزه های قرآن و نهج البلاغه در خصوص اخلاق زیست محیطی و حفظ محیط زیست کدام است؟

۲- خداباوری و خداشناسی به صورت کاربردی، چه تأثیری در حفظ محیط زیست دارد؟

۳- نقش و کارکرد باور به معاد در حفظ محیط زیست چیست؟

این پژوهش سعی دارد به این سؤالات پاسخ مناسبی ارائه دهد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

پیرامون اخلاق زیست محیطی پژوهش‌هایی انجام شده است که برخی از آنها عبارتند از: «بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلام» (۱۳۷۸) نوشته محمد ربانی، «رویکردهای نوین به درون‌مایه‌های دینی در حفاظت محیط زیست» (۱۳۸۶) نوشته امیرحسین صادقی، «اخلاق زیست محیطی و توسعه پایدار از دیدگاه اسلام» (۱۳۹۲) نوشته یاسر و حامد زهتاب یزدی، «تأثیر باور دینی در نحوه برخورد با محیط زیست» (۱۳۹۴).

مقاله «نقش اعتقادات در حفظ محیط زیست از دیدگاه قرآن» توسط علیرضا الماسوندی و همکارانش در مجله نامه الهیات در سال ۱۴۰۱ به چاپ رسیده است که این مقاله فقط به بررسی آیات مربوط به محیط زیست پرداخته است، نوشته مریم رفیعا و نفیسه ساطع، «نگرش و اهمیت اسلام به محیط زیست» (۱۳۹۶) نوشته طاهره محمدی و مهری اذانی؛ و مقالات و پژوهش‌های بسیاری دیگر در این مضمون و محتوا نوشته شده‌اند؛ اما وجه افتراق مقاله حاضر با پژوهش‌های انجام شده، در آن است که ضمن بررسی دیدگاه قرآن نسبت به محیط زیست، به تحلیل و بررسی نقش خداباوری و خداشناسی به عنوان یک عامل بازدارنده در تخریب محیط زیست می‌پردازد. از دیگر وجوه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین این است که در غالب پژوهش‌هایی که تاکنون درباره تأثیر آموزه‌های اسلامی بر حفظ محیط زیست نگاشته شده است به صورت کلی به احادیث ائمه اطهار (ع) به ویژه احادیث امام صادق (ع) در این خصوص پرداخته شده است در حالی که پژوهش حاضر تمرکز خود را به صورت خاص بر روی دو کتاب اسلامی مهم - قرآن و نهج البلاغه - قرار داده و در پی کشف این مسأله است که به صورت کاربردی و عملی خداباوری و خداشناسی چه تأثیری در محافظت از محیط زیست دارد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

آنچه که انجام چنین پژوهش‌هایی را ضروری می‌نماید، این است که استفاده بیش از حد و گاه غلط انسان‌ها به ویژه در جوامع پیشرفته محیط زیست را که باید محلی برای رشد و تکامل انسان باشد به مرز نابودی کشانده است. آلودگی محیط زیست و افزایش گازهای گلخانه‌ای از جمله نتایج این رفتار ناشایست انسان‌هاست به همین جهت لازم است با استفاده از آموزه‌های قرآن کریم و احادیث گهربار ائمه معصومین و نیز نهج البلاغه امام علی هذر چه بیشتر مخاطبان را برای حفاظت از محیط زیست تشویق و ترغیب نماییم.

مقاله حاضر بر اساس روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، در بعد نگرشی، با محوریت خداشناسی و با رویکردی کاربردی جهت حفظ طبیعت و ممانعت از آسیب و نابودی آن، به ضرورت حفظ محیط زیست از منظر خداشناسی می‌پردازد و یادآور می‌شود که در حالی که اسلام تصریح

می‌کند که خداوند طبیعت و محیط را برای انسان آفریده و حق تملک آن را دارد، اما باید بر اساس اصول اخلاقی و انسانی و با عدالت و تناسب از آن استفاده کرد؛ بنابراین علاوه بر نسل فعلی، نسل‌های آینده نیز می‌توانند از آن استفاده کنند یعنی با نگهداری از آن امکان بهره‌مندی نسل‌های آینده از این جهان را فراهم آورند.

۲. بحث

در این بخش از پژوهش به بیان نمونه‌هایی از قرآن و نهج البلاغه در زمینه توجه به محیط‌زیست و لزوم حفاظت از آن می‌پردازیم:

۱-۲. اهمیت محیط‌زیست در آموزه‌های دینی

انسان بهترین مخلوق و جانشین خدا در زمین است و همه پدیده‌های طبیعی برای او آفریده شده است. خداوند نگاه خاصی به انسان دارد؛ و آسمان و زمین و دریا و کوه‌ها را تحت سیطره انسان قرار دهید تا از آنها به نحو صحیح و مناسب استفاده کند؛ همان‌طور که آیات زیر نشان می‌دهد: ﴿اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لَتَجْرَىٰ فِيهِ بامره و لتبتغوا من فضله و لعلکم تشکرون و سخر لکم ما فی السماوات و ما فی الارض جیمعاً منه ان فی ذلک لآیاتٍ لقوم یتفکرون﴾ (جاثیه/۴۵): و خداوند است که دریا را مسخر شما کرد تا کشتی‌ها به فرمان او در آن حرکت کنند و از فضل او بهره‌مند شوید و باشد که سپاسگزاری کنید؛ و آنچه را در آسمان‌ها و زمین است به نفع شما مسخر کرده است. «همانا در آن آیات اهل تفکر هستند». ﴿هو الذی خلق لکم ما فی الارض جیمعاً ثم استوی الی السماء فسواهن سبع سماوات و هو بکل شیء علیم﴾ (بقره/۲۹): خداوند است که همه چیز را در زمین برای شما آفرید. سپس به آسمان نگاه کرد؛ ترتیب آنها به صورت هفت آسمان است؛ و او به هر چیزی داناست. نیز در قرآن کریم آمده است: ﴿و من آیاته ان یرسل الیاح مبشرات ولیدقکم من رحمته و لتجرى الفلک بامره ولتبتغوا من فضله و لعلکم تشکرون﴾ (روم/۴۶) و از نشانه‌های [عظمت خدا] این است که باده‌ها را بشارت می‌فرستد تا بهره‌ای از رحمتش را به شما بچشانند و کشتی‌ها به فرمان او حرکت کنند و از فضل او بهره‌مند شوید و امیدوارم که سپاسگزار خواهید بود. طبق آیات مذکور، طبیعت تحت کنترل انسان است و برای بهره‌برداری از آن در اختیار اوست. انسان می‌تواند از توانایی‌ها و خلاقیت‌هایی که خداوند در ذات او قرار داده است بهترین استفاده را از طبیعت ببرد و با حکمت دنیا را مزرعه آخرت خود و سرمایه آخرت خود قرار دهد. همچنین قواعد فقهی متعددی از جمله قاعده «لاضرر»، «ضمانت»، «اتلاف»، «علت» و «عدالت» نیز می‌تواند بستری برای حقوق زیست‌محیطی در فرهنگ اسلامی باشد. علاوه بر این، بسیاری از اصولی که در ظاهر ارزش اخلاقی دارند و می‌توانند در دنیای زندگی مصداق خاص خود را داشته باشند مانند قناعت، خودکفایی، پرهیز از اسراف و... نیز پشتوانه محکمی دارند. این یک حق زیست‌محیطی است» (نقی‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۴۵).

۲-۲. توجه به حفظ پاکیزگی و نظافت

پاکیزگی محیطزیست علاوه بر وظیفه اجتماعی یک توصیه و دستور دینی نیز می‌باشد؛ اهتمام به نظافت و رعایت بهداشت یکی از مصادیق برجسته «حفظ محیطزیست» است. در اسلام رعایت بهداشت و نظافت و پرهیز از آلودگی از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است.

در قرآن مجید می‌خوانیم: ﴿وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾ (توبه/۱۰۸)؛ «و خداوند کسانی را که خواهان پاکیزگی دوست می‌دارد».

از منظر امام علی (ع) ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی در قبال خود و دیگران و تقویت قوای جسمی و روحی و مبارزه با بیماری و حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت از ویژگی‌های سبک زندگی اسلامی می‌باشد که در کلمات گهربار خود بارها به ضرورت آن توصیه فرموده است (ترکاشوند و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۰).

اسلام دین پاک و پاکی است. طهارت پس احکام و قوانین آن بر همین اساس وضع شده و جزء ایمان به شمار می‌رود. همین‌طور پلیدی و پلیدی ناشی از بسیاری از ناخالصی‌ها برای انسان فطری و ذاتی است و فطرت او از آنها بیزار است. طبیعتاً پدیده‌هایی هستند که نجاست آنها پنهان است و انسان به راحتی نمی‌تواند آنها را بشناسد و ممکن است آنها را پاک بداند؛ اما اسلام به نجاست آنها اشاره کرده است. (مانند نجاست سگ و خوک و شراب). از طرفی این دین برای پاکسازی ناخالصی‌ها برنامه‌ها و دستورات خاصی دارد. باید گفت از آنجایی که عموم مردم شبانه‌روز به مسائل طهارت و نجاست می‌پردازند، دین مبین اسلام مفاد این بند را خیلی راحت و مطابق فطرت انسان تشریح کرده و لازم ندانسته است. تحقیق کنید، تحقیق کنید و مراقب باشید. در واقع در مواردی به فرد هشدار می‌داد و او را از احتیاط و وسواس بیش‌ازحد منع می‌کرد؛ زیرا وسواس به طهارت و نجاست انسان را دچار بیماری روانی و افسردگی می‌کند و زندگی را برای خود تلخ می‌کند. شکی نیست که خداوند از رنج او و اطرافیانش راضی نیست.

امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «لَا تُؤْوُوا مَن دِلَ الْعَمْرُ فِي الْبَيْتِ فَانَّهُ مَرِيضُ الشَّيْطَانِ» (وسائل الشیعة/۲۵۸): دستمال چرب و گوشتی در خانه جای ندهید که استراحتگاه و مأوای شیطان است.

همین مسئله خود به‌تنهایی نشان از توجه حضرت علی (ع) به مسئله بهداشت و نظافت است. رسول خدا - صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم - همواره امتش را با بیان‌های مختلف به پاکیزگی ترغیب می‌نمود (کنزالفوائد/۲۸۵) و می‌فرمود: «خداوند طیب و پاک است و پاکیزگی را دوست دارد» (ری شهری، بی‌تا: ۲۳۰۲/۴) و نیز در روایات است که: «تَنْظِفُوا بَكُلِّ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى بَنَى الْإِسْلَامَ عَلَى النِّظَافَةِ وَ لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا كَلَّ نَظِيفٍ» (همان) هر قدر که می‌توانید نظافت نمایید، خداوند متعال اسلام را بر نظافت و پاکیزگی بنا نهاده است و به‌جز پاکان هرگز کسی داخل بهشت نمی‌شود.

در سخنان منسوب به حضرت علی (ع) آمده است:

در اسلام، قضای حاجت در کنار نهرهای جاری و زیر درختان میوه‌دار مکروه و ناپسند شمرده شده است. در اسلام تأکید شده است که زباله‌ها مانند مو، خون و ناخن دفن شوند. اهمیت ویژه اسلام به

نظافت و پرهیز از آلودگی، حمایت روشن اسلام را از حفظ محیط‌زیست و نیالودن آن می‌رساند. پنج گروه دارای صدقه جاریه‌اند که ثواب آن پیوسته در نامه عملشان ثبت می‌شود: کسی که نهالی بکارد؛ کسی که چاه آبی حفر کند؛ کسی که مسجدی برای خداوند بسازد؛ کسی که قرآنی بنویسد و کسی که فرزند صالحی به یادگار بگذارد. (نقل از صدوق، ۱۳۹۱: ۱۲۴/۱)

علاوه بر این امام علی(ع) در حدیثی قابل‌فهم برای همگان بر عاری نمودن محیط از آلودگی‌ها و میکروب‌ها تأکید دارند و چنین می‌فرمایند: لا تُؤوُوا التُّرابَ خَلْفَ البَابِ فَإِنَّهُ مَأْوَى الشَّيَاطِينِ (شیخ صدوق، ۱۳۹۱: ۵۸۳/۲) (ترجمه: خاکروبه را پشت در منزل نریزید؛ زیرا جایگاه شیاطین است).

۳-۲. حمایت از سایر جانداران (حیوانات)

خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم، انسان را به شناخت مجموعه‌ای از رفتارهای حیوانات و تفکر در کیفیت خلقت و زندگی آنها و نیز آموختن از حیواناتی مانند گاو، پرندگان، مورچه‌ها و ... دعوت کرده است. انسان مسئول امکاناتی است که دارد. حیوانات، این مخلوقات خدای بزرگ نیز بر صاحبان خود حقوق و حقوقی دارند و شایسته نیست افرادی که حیوانات را پرورش می‌دهند از حقوق حیوانات غافل شوند و آنها را ساده و بی‌اهمیت بدانند. در قرآن کریم آیات فراوانی ذکر شده است در رابطه با حیوانات، خداوند در آیاتی از قرآن می‌فرماید چهار پایان را برای تأمین منافع شما و استفاده شما از آنها خلق کردیم: ﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقْنَا لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعَ وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ وَ لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ وَ تَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغَيْهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرؤُوفٌ رَحِيمٌ وَ الْحَيْلَ وَ الْبِغَالَ وَ الْحَمِيرَ لَتَرَكُّوهَا وَ زِينَةً وَ يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (نحل/۹-۵)؛ و چهارپایان را خلقت کرد که به (موی و پشم) آنها گرم می‌شوید و از آنها فواید بسیار دیگر برده و از (شیر و گوشت) آنها غذای ماکول می‌سازید و هنگامی که آنها را شبانگاه از چرا برمی‌گردانید یا صبحگاه به چرا بیرون می‌برید زیب و افتخار شما باشند؛ و بارهای شما را (به‌آسانی) از شهری به شهر دیگر برند که خود شما (بدون بار) جز با مشقت بسیار بدان جا نتوانید رسید (چه رسد با بار) راستی که پروردگار شما رؤف و مهربان است و اسبان و استرآن و خران را برای سواری و تجمل شما آفرید و چیز دیگری هم که شما هنوز نمی‌دانید (برای سواری شما) خواهد آفرید. این آیه شریفه دلالت می‌کند که حیوانات مذکور که انسان از آنها استفاده می‌کند، دارای حیات و شعور و اراده هستند و این‌ها از لوازم ارزشمند بودن آنها است.

در تفسیر کاشف نیز در ذیل آیه ۳ سوره انعام آمده است:

خداوند با تحریم انواع مردار، بشر را برانگیخته است تا در حفظ و نگهداری و تغذیه و بهداشت دام بکوشد و از تلف شدن، خفه شدن، کتک خوردن و پرت شدن از بلندی و ایجاد جنگ و درگیری میان حیوانات و نیز حمله حیوانات درنده به آن‌ها جلوگیری به عمل آورد و همچنین افراد شرور و قسی‌القلب، آن‌ها را برای تفریح و سرگرمی به جان یکدیگر نیاندازند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۵۶۳/۳).

در اسلام، همه انسان‌ها مسئول حفاظت از حیوانات و جانداران هستند. دکتر گوستاولوبن می‌نویسد: «در جهان اسلام، حمایت از حیوانات ضروری نیست، این نقطه از جهان را می‌توان بهشت حیوانات

دانت؛ مسلمانان به حقوق سگ‌ها، گربه‌ها و پرندگان به‌ویژه در مساجد و راهروها احترام می‌گذارند. پرندگان آزادانه پرواز می‌کنند و در مناره‌ها لانه می‌سازند، مسلمانان این گونه‌اند و ما اروپایی‌ها باید از آن‌ها چیزهای زیادی یاد بگیریم و بیاموزیم» (گوستاولوبن، ۱۹۹۶: ۷۲).

حضرت علی (علیه‌السلام) در خطبه‌ای که در آغاز خلافت ایراد کرد و در آن مسئولیت و حقوق مسلمین را ذکر کرد، فرمود: در عبادت خود از خدا بترسید که شما حتی در برابر بقاع و حیوانات مسئول هستید، خدا را اطاعت کنید و نافرمانی نکنید. در بندگان و در زمین شهرها از خدا بترسید (و به کسی ستم نکنید و زمین را در زمین و شهرها فساد نکنید)؛ همه شما پاسخگو خواهید بود و حتی در مورد کشتزارها و کشتزارها از شما سؤال می‌شود. دام‌ها (چرا) و جنگل‌ها را ویران کردی و شهرها و خانه‌ها را ویران کردی و حیوانات را با زبان بسته شکنجه کردی (خطبه/۱۶۶).

در این خطبه سخاوتمدانه، «محیطزیست» به شکلی بی‌سابقه حمایت می‌شود. در اسلام کشتن و ردیابی حیوانات بدون راهنمایی و دلیل ممنوع است.

امام علیه‌السلام در رعایت حقوق حیواناتی که در دست غیر صاحبان آنهاست و پرورش‌دهندگان آنها مستقیماً از آن بهره نمی‌برند، حساسیت بیشتری نشان می‌دهد. نکته شایان ذکر این است که حضرت علی(ع) حفظ و رعایت حقوق حیوانات را مرهون نظام دینی و الهی می‌داند و برای این کار ثواب اخروی و معنوی را در نظر می‌گیرند: «فَإِنَّ ذَلِكَ اعْظَمُ لَاجِرِكُمْ، وَاقْرَبُ لِرَشِيكِكُمْ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ» (نامه/۲۵).

حضرت علی(ع) به حیوانات بیمار و شکسته پا و پیر و فرسوده نیز توجه دارد و از گرفتن آنها بجای زکات نهی می‌کند؛ زیرا این کار مستلزم حرکت دادن و طی راه‌های طولانی است و بی‌تردید چنین حیواناتی در راه اذیت خواهند شد: (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۶۳: ۱۵۳/۸) «وَلَا تَأْخُذَنَّ عَوْدًا، وَلَا هَرْمَةً، وَلَا مَكْسُورَةً، وَلَا مَهْلُوسَةً، وَلَا ذَاتَ عَوَارٍ» (نامه/۲۵) امام علی(ع) به کار گزارش تأکید می‌کند که حیوانات را به فردی خیرخواه و مهربان و درستکار و امین بسپارد تا آنها را آزار ندهد: «و بر آن مگمار جز خیرخواهی مهربان و درستکاری نگاهبان که نه بر آنان درشتی کند و زیانشان رساند و نه مانده‌شان سازد و نه خسته‌شان گرداند» (نامه/۲۵)؛ حقوق حیوانات و عدالت نسبت به آنها در سیره‌ی علوی تا آنجا مورد تأکید و سفارش است و اهمیت دارد که حضرت در مقابل تمام هستی و اقلیم هفتگانه، حاضر به گرفتن پوست جویی از دهان مورچه‌ای به ظلم و ناروا نیست: «وَاللَّهِ لَوْ اعْطِيَتْ الْاِقَالِيمُ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ اِفْلَاقِهَا، عَلَيَّ اِنْ اَعْصَى اللّٰهُ فِي مِثْلِهَا جَلْبَ شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُهُ...» (خطبه/۲۲۳).

حضرت امیر (علیه‌السلام) سفارش می‌کند که پس از شهادت ایشان، بیشتر از یک ضربه را بر ابن‌ملجم نزنید و او را مثله نکنید و سپس با اشاره به سخن پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) مثله کردن را حتی نسبت به سگ هم نهی می‌کند: «انظروا اذا انا متُّ من ضربته هذه، فاضربوه ضربه بضره، ولا بمثل بالرجل، فاني سمعتُ رسول الله (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) يقولُ: «إياكم و المثلثة و لو بلاکلب العقور» (همان).

در حدیثی از حضرت امیر درباره‌ی ذبح گوسفند چنین آمده است: «گوسفند را نزد گوسفند و شتر را نزد شتر ذبح مکن؛ درحالی‌که آن دیگری به او می‌نگرد» (نامه/۴۷).

این بدان معنی است که احساسات حیوانات نیز باید در نظر گرفته شود. در جای دیگر بر نگهداری از حیوانات به‌ویژه گوسفندان تأکید می‌کند: «بهترین چیزی که انسان در خانه برای خانواده خود آماده می‌کند، گوسفند است و هر که در خانه گوسفندی داشته باشد، فرشتگان خدا هر روز دو بار آن را تقدیس می‌کنند (نقل از مجلسی، بی‌تا: ۶۸۶/۱۴).

نکته حائز اهمیت آن است که رفتار انسانی و عملکرد و واکنش او در قبال محیط‌زیست و طبیعت، باید در راستای این نگرش صورت پذیرد و هر نوع عمل و رفتاری که از انسان صادر می‌شود، تأثیری مستقیم در طبیعت داشته و در سلامتی یا زیان رساندن به فضای پیرامون مؤثر است. کارها و عملکردهای نیک و سودمند انسانی در طبیعت، سبب رشد و رونق و آبادانی طبیعت و رفتارهای نامناسب و زیان‌بار بشری، موجب انحطاط و سقوط و فرار گرفتن در سراسیمگی ناپودی طبیعت است. انسان خداشناس سعی بر آن دارد که با عملکرد به آموزه‌های وحی و قرآن کریم در حفظ و نگهداری محیط‌زیست کوشا باشد؛ زیرا خدا را ناظر بر رفتار خود با طبیعت می‌داند و به‌عنوان حق جمعی به محیط‌زیست می‌نگرد و مانع از پایمال شدن حق برای دیگران می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۹۷).

از جمله راه‌های نگهداری محیط‌زیست، حفظ گونه‌های حیوانی موجود در طبیعت و رعایت حقوق آنهاست. در فقه شیعی حفظ گونه‌های حیوانی از آن‌چنان اهمیت و جایگاهی برخوردار است که اگر شخص بر تشنگی حیوانی که خورش محترم است، بترسد واجب است برای نماز تیمم کند و آب را به مصرف وضو نرساند و آب را به آن حیوان برساند. (نجفی، ۱۳۶۲: ۱۱۴/۵) نمونه بارز این عدالت و حسن برخورد با حیوانات را به‌وضوح می‌توان در سیره و سخنان امام علی (علیه‌السلام) مشاهده کرد:

حضرت بر تغذیه حیوانات و سیراب کردن و استراحت دادن به آن‌ها این چنین سفارش می‌فرماید: «و لا تأمَنَنَّ عَلَيْهَا إِلَّا مَنْ تَقَىٰ بَدِينِهِ رَافِقًا بِمَالِ الْمُسْلِمِينَ، حَتَّىٰ يُوصِلَهُ إِلَىٰ وَلِيهِمْ فَيَقْسِمُهُ بَيْنَهُمْ؛ وَ لَا تُؤْكَلُ بِهَا إِلَّا نَاصِحًا شَفِيفًا وَ أَمِينًا حَفِيفًا غَيْرَ مُغْنِفٍ وَ لَا مُجْحِفٍ وَ لَا مُلْغِبٍ وَ لَا مُنْعَبٍ. ثُمَّ اخْذُرْ إِلَيْنَا مَا اجْتَمَعَ عِنْدَكَ نَصِيرَةً حَيْثُ أَمَرَ اللَّهُ بِهِ؛ فَإِذَا أَخَذَهَا أَمِينُكَ فَأَوْعِزْ إِلَيْهِ أَلَّا يَحُولَ بَيْنَ نَاقَةٍ وَ بَيْنَ فَصِيلِهَا وَ لَا يَمْصُرُ لَبَنَهَا فَيَصُرُ [فَيَصُرُ] ذَلِكَ بَوْلِهَا وَ لَا يَجْهَدُهَا رُكُوبًا وَ لَا يَعْدِلُ بَيْنَ صَوَاجِبَاتِهَا فِي ذَلِكَ وَ بَيْنَهَا وَ لِيُرْفَهُ عَلَى الْأَغْبِ وَ لِيَسْتَأْنِ بِاللَّقَبِ وَ الطَّلَعِ وَ لِيُورِدَهَا مَا تَمُرُّ بِهِ مِنَ الْعُدْرِ وَ لَا يَعْدِلُ بِهَا عَنْ نَبْتِ الْأَرْضِ إِلَىٰ جَوَادِ الطَّرِيقِ وَ لِيُرْوَحَهَا فِي السَّاعَاتِ وَ لِيُثْمَلَهَا عِنْدَ التَّطَافِ وَ الْأَعْشَابِ حَتَّىٰ تَأْتِيَنَا بِإِذْنِ اللَّهِ بُدْنًا مُنْقِيَاتٍ غَيْرَ مُنْعَبَاتٍ وَ لَا مَجْهُودَاتٍ لِنَقْسِمَهَا عَلَىٰ كِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ ص فَإِنَّ ذَلِكَ أَعْظَمُ لِأَجْرِكَ وَ أَقْرَبُ لِرُشْدِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» (نامه/۲۵).

نکته قابل توجه اینکه این دستورات را امام (علیه‌السلام) هنگامی بیان فرمود که نه از حقوق حیوانات سخنی در میان دانشمندان جهان مطرح بود و نه از حقوق بشر؛ ولی اسلام به‌عنوان آئینی مملو از برنامه‌های اخلاقی، حرمت حیوانات و حقوق آن‌ها را نیز فراموش نکرده و مشمول محبت و رأفت قرار داده است. ایشان هشت وصف برای مأموران انتقال اموال و چوپان‌ها بیان کرده است: (تنها کسانی را مأمور این کار کن که خیرخواه و مهربان و امین و حافظ باشند، سخت‌گیر و اجحاف‌گر نباشند، حیوانات را خسته نکنند و به‌زحمت نیندازند) به یقین این اوصاف هشت‌گانه ارتباط نزدیک با یکدیگر دارند؛ چوپانی

که ناصح و شفیق است قطعاً حیوانات را خسته نمی‌کند و تند نمی‌راند، زیرا هم حیوانات به‌زحمت می‌افتند که برخلاف عدل اسلامی است و هم وزن آن‌ها کم می‌شود و یا بیمار می‌گردند که به زیان مصرف‌کنندگان است. آنگاه امام (علیه‌السلام) درباره کیفیت نقل حیوانات زکوی به نماینده خود دستورات ده‌گانه دقیق و ظریفی می‌دهد و می‌فرماید: (هنگامی که امین تو آن‌ها را در اختیار گرفت به او سفارش کن که میان شتر ماده و نوزادش جدایی نیفکند و شیر آن را چنان ندوشد که به بچه‌اش زیان وارد شود و در سوارشدن بر شتران، آن‌ها را به‌زحمت نیفکند و عدالت را در این امر در میان آن‌ها رعایت کند (گاه بر این سوار شود و گاه بر دیگری) و نیز حال شتر خسته و یا زخمی را که سواری دادن برایش مشکل است رعایت کند و با حیوانی که سم او ساییده یا لنگ شده مدارا نماید). آنچه ذکر شد شش قسمت از دستوراتی است که امام (علیه‌السلام) برای مراعات حال حیوانات زکوی بیان فرموده که هم جنبه انسانی و اخلاقی دارد و نشان می‌دهد که اسلام حتی مراعات حال حیوانات را نیز لازم می‌شمرد؛ حیواناتی که زبان برای گفتن ندارند و قادر بر دفاع از خویش نیستند.

آنگاه در ادامه این سخن چند دستور دیگر می‌دهد و می‌فرماید: «امین تو باید هنگامی که در اثنای راه به غدیرهای آب می‌رسی، آن‌ها را سیراب کن و از کنارهای جاده علف‌دار به درون جاده‌های خشک و بی‌گیاه منحرف نسازد و ساعتی به آن حیوانات استراحت دهد و چون به آب و علفزار می‌رسد به آن‌ها مهلت دهد (تا به اندازه کافی آب بنوشند و از علف‌ها تغذیه کنند) تا هنگامی که نزد ما می‌آیند به اذن خدا فریه و سرحال باشند نه خسته و کوفته.» در این چهار دستور اخیر امام (علیه‌السلام)، بیشتر به آب و علف این حیوانات نظر دارد. هدف آن است که این‌ها تشنگی نکنند، گرسنه نشوند، در مسیر راه به اندازه کافی آب بنوشند و در کنار جاده‌ها که غالباً علف وجود دارد، از آن استفاده کنند.

۴-۲. توجه به درختان، مزارع و گیاهان

خداوند متعال سرنوشت بشریت را به‌گونه‌ای رقم زده است که در آغوش طبیعت رشد و نمو کند و کاملاً به آن وابسته و نیازمند آن باشد. از طرفی طبیعت را به‌گونه‌ای آفرید که در خدمت انسان باشد و نیازهای او را برطرف کند و برای او آرامش و لذت و شادی به ارمغان آورد.

به تعبیر قرآن کریم، انسان به‌قدری بزرگ است که همه مخلوقات به فرمان خدا بنده او شده‌اند. این مبحث شخصیت واقعی و عظمت انسان را در نزد اسلام روشن می‌کند و به او عظمتی در خور مقام «خلیفه‌الله» می‌بخشد.

خورشید و ماه، باد و باران، کوه و دره، گیاه و درخت و هزار سبزه... همه آنها هدیه خداوند در ملکوت گل پیشگام و جانشین هستند، خداوند آنها را بر زمین و همه آنها گمراه و تابع انسان‌ها هستند تا در بقای خود و زندگی زمینی خود از آنها استفاده کند. درعین حال، برخی از بخش‌های شگفت‌انگیز طبیعت، مانند درختان و گیاهان، نقش حیاتی در زندگی انسان‌ها و سایر موجودات زنده دارند.

اصولاً درختان، هر یک به تنهایی آیتی هستند که قدرت و توانایی خداوند را در برابر چشم هر بیننده‌ای به نمایش می‌گذارند و هر بخش از این آفرینش عجیب و زیبای خداوند، دفتری عظیم از معرفت خداوند بزرگ است. سعدی شیرین‌سخن می‌گوید:

هر برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتری است معرفت کردگار
(سعدی، ۱۳۶۹: ۱۵۶)

و در قرآن کریم در سوره مبارکه نمل پس از اشاره به آفرینش آسمان‌ها و زمین و نزول باران از آسمان، رویش جنگل‌ها را ذکر کرده، سپس انسان را به یاد نکته مهمی می‌پردازد. به کیفیت آفرینش حیات در درختان توجه کنید که اگر آن نیروی حیات بخش و آن نفس حیات بخش از جانب خدا نبود، هرگز نمی‌توانستیم آن را بکارم و از برداشت آن لذت ببرم.

﴿أَمْنَ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتِ بَعَجٍ مَّا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنبِتُوا شَجَرَهَا أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ بَلَاءٌ لَهُمْ يَوْمَ يُعْدِلُونَ﴾ (نمل/۶۰).

قرآن کریم گاه درختان و گیاهان را مایه حیات انسان ذکر کرده (عبس/۳) و گاه آنها را مایه رزق و روزی (حجر/۲۰) یعنی وسیله برآورده کردن نیازهای انسان و اعطای ویژه به او می‌داند. عزت و کرامت. کرامت (لقمان/۱۰) قرآن کریم می‌فرماید:

﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ، أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا، ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا، فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا، وَعَنْبًا وَقَضْبًا، وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا، وَحَدَائِقَ غُلْبًا، وَفَاكِهَةً وَأَبًّا، مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ...﴾ (عبس/۲۴-۳۲)؛ آدمی باید به غذای خویش بنگرد، ما باران را از آسمان فروفرستادیم. آنگاه، سینه زمین را شکافتیم و در آن، دانه‌ها رویاندیم و انگور و سبزی و درخت زیتون و خرما و بوستان‌های بزرگ با درختان ستبر و میوه و مرتع برای بهره‌گیری شما و چهارپایانتان.

نکات فراوانی در این آیات نهفته است برای نمونه:

جمله ﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ﴾ به ضمیمه آیات بعد، مشعر بر این است که گیاهان، مراتع، درختان و جنگل‌ها از مهم‌ترین منابع تأمین غذای انسان و از نعمت‌های بزرگ خدادادی است؛ بنابراین باید قدر آن‌ها را دانست و در حفظ و توسعه و بالندگی آن‌ها کوشید.

عبارت ﴿أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا...﴾، بیانگر این است که بر اجزا و عناصر پیکره شکوهمند طبیعت، نظمی ویژه حاکم است؛ چنان‌که به هماهنگی و ارتباط منظم آب، زمین، گیاه ... اشاره شده است. آیه شریفه می‌فرماید: «باید باران از آسمان فرو ریزد، بذرها زمین را بشکافند و از دل خاک بیرون آیند، گیاهان روییده شوند، درختان به ثمر بنشینند، جنگل‌ها و مراتع پدید آیند تا حیوانات نیز از آن بخورند و در نتیجه فعالیت‌های هماهنگ و شگفت‌آور این عناصر طبیعی، غذای بشر فراهم آید».

ثمره نخست آمیزش آب و خاک، رویش غلاتی همچون گندم و جو است که بخش اعظم تغذیه انسان و سایر جانداران را تأمین می‌کنند. در این آیات شریفه و دیگر آیات به این نوع گونه گیاهان، تصریح شده است.

گرچه تمام گیاهان و میوه‌ها برای انسان سودمندند، ولی برخی از آنها در زندگی وی نقش مهم‌تر و مستقیم‌تری دارند؛ چنان‌که در آیات مورد بحث آمده است: (عنباً و قصباً و زیتوناً و نخلاً). انگور، انواع سبزی‌ها، زیتون و درخت خرما، در زمره این نوع از میوه‌ها قرار گرفته‌اند.

عده‌ای از فقهای عظام، آبیاری درختان و حفاظت از باغ‌ها و مزارع را از خشکیدن، الزامی دانسته‌اند؛ چنان‌که فاضل هندی (ره)، از فقهای برجسته شیعه، آن را واجب دانسته است. علامه حلی (ره) نوشته است: صاحبان درختان را باید حاکم مجبور نماید که درختان و مزارع خود را آبیاری کنند. برخی از فقهای معاصر نیز آبیاری درختان و گیاهان را در صورت امکان، واجب می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ۵/۵۳۳).

این نمونه‌ها فقط از باب مشمت نمونه خروار بود برای توجه قرآن کریم به گیاهان و درختان و رویندگان. در روایات و مخصوصاً در نهج البلاغه نیز چنین آمده است: «إن الكائنات كلها، ثقيلها وخفيفها، كبيرها وصغيرها، قويها وضعيفها، كلها واحدة في أصول الحياة والوجود، وخلق السماء، الهواء والرياح والماء واحد. فتأمل الشمس والقمر والأشجار والنبات والماء والحجارة وفرق الليل والنهار وغلbian البحار... و هي آيات الله البينات» (خطبه/۹۰)؛ همه موجودات سنگین و سبک، بزرگ و کوچک و نیرومند و ضعیف، در اصول حیات و هستی یکسان‌اند و آفرینش آسمان و هوا و باده‌ها و آب یکی است. پس در آفتاب و ماه و درخت و گیاه و آب و سنگ و اختلاف شب و روز و جوشش دریاها اندیشه کن... که نشانه‌های روشن پروردگارند.

گیاهان و درختان، علاوه بر اینکه هر یک به‌تنهایی دفتری عظیم از معرفت پروردگار بزرگ هستند، نشانه‌های قدرت و جلوه زیبایی خداوند را در برابر چشم هر بیننده‌ای به نمایش می‌گذارند. کاهش آلودگی هوا، تأمین اکسیژن، جلوگیری از فرسایش خاک، ایجاد مناظر دیدنی و زیبا، رفع احتیاجات ضروری انسان اعم از سوخت و تغذیه و ... از دیگر مزایای وجود درختان و گیاهان در محیط به شمار می‌رود که حیات بشریت را به نباتات وابسته کرده است. امام علی (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه نباتات را جلوه‌های زیبایی الهی بر روی زمین برشمرده که نیازهای انسان و حیوانات را نیز برآورده می‌سازد: «أَخْرَجَ بِهِ مِنْ هَوَامِدِ الْأَرْضِ النَّبَاتَ وَ مِنْ زُغْرِ الْجِبَالِ الْأَغْشَابَ. فَهِيَ تَبْهَجُ بِزِينَةِ رِيَاضِهَا وَ تَزْدَهِي بِمَا أُبْسِئُهُ مِنْ رِطْبِ أَزَاهِيرِهَا وَ حَلِيَّةِ مَا سُحِبَتْ بِهِ مِنْ نَاضِرِ أَنْوَارِهَا وَ جَعَلَ ذَلِكَ بَلَاغاً لِلْأَنْعَامِ وَ رِزْقاً لِلْأَنْعَامِ» (خطبه/۹۱).

حضرت علی (ع) نیز درباره‌ی وظیفه‌ی ما در برابر طبیعت، به درختکاری و حفاظت از درختان نخل توصیه می‌فرماید: «وَ يَشْتَرِطُ عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ أَنْ يَتْرُكَ الْمَالَ عَلَى أُصُولِهِ وَ يُنْفِقَ مِنْ ثَمَرِهِ حَيْثُ أَمَرَ بِهِ وَ هُدًى لَهُ وَ أَلَّا يَبِيعَ مِنْ أَوْلَادِهِ نَجِيلَ هَذِهِ الْقُرَى وَ دِيَّهَهُ حَتَّى تُشْكَلَ أَرْضُهَا غِرَاساً» (نامه/۲۴).

۵-۲. اهتمام به آبادانی و سازندگی

اگر از قرآن کریم استفاده شود، اهل ایمان موفق به اصلاح زمین شده‌اند و این گروه، احترام به محیط‌زیست و جلوگیری از آلودگی آن هستند؛ اما حاکمان کافر و سران مستکبر جامعه را به فساد می‌

کشانند و برای رسیدن به اهداف خود زمین و محیط زیست را ویران می کنند، همچنان که در شرق و غرب جهان بشریت جنگل ها و کشاورزی را تخریب می کند و محیط زیست را آلوده و آن را ناامن می کند. زندگی آلوده است و حتی موجودات دریایی و بیابانی نیز از فساد آن در امان نیستند: در قرآن کریم می خوانیم: ﴿هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾ (هود/۶۱)؛ او شما را از زمین آفرید و از شما آبادانی زمین را طلب کرد.

بر اساس این آیه شریفه، حفظ آبادانی زمین بدون تلاش برای حفظ محیط زیست امکان پذیر نخواهد بود و بدون شک دستیابی به زمینی آباد با وجود محیطی سالم و پاک امکان پذیر خواهد بود. مؤمنانی که با پیروی از این آیه شریفه به فکر آبادانی زمین هستند، هرگز حریم طبیعت و محیط زیست را زیر پا نمی گذارند و محیط زیست را آلوده نمی کنند.

امام علی (ع) تلاش دارند تا انسان ها را بیش از پیش با استعدادها و قابلیت ها و نعمت هایی که خداوند متعال به او داده آشنا نماید به همین دلیل بر نعمت هایی مثل عقل، چشم، زبان، روح، فطرت و مظاهر طبیعت از جمله باران، زمین، درختان و... که زمینه رشد و تکامل انسان را فراهم می آورد، تأکید نموده است (عترت دوست و دیگران، ۱۴۰۰: ۴۷).

آیت الله جوادی آملی در این باره می فرماید: «اصل خلقت و خلقت انسان از زمین از خداوند متعال است، خلقت انسان هدف اوست و مانند علف از زمین نروید، خداوند متعال. خالق انسان است و او را جانشین خود قرار داده است. خداوند متعال برای فراهم آوردن بستر مناسب برای زندگی انسان، مواد اولیه را برای سفره طبیعت آفرید و به انسان هوش، استعداد، فناوری و خلاقیت عطا کرد تا به عنوان میهمان بر سر سفره مواد اولیه طبیعت و محیط زیست از جمله این مواد بنشیند. باید به بهترین شکل از آن استفاده کرد. او عقل را از درون و وحی را از بیرون برای هدایت انسان قرار داد تا به وجود این مواد خام پی ببرد و از چگونگی استفاده از آنها برای غنی سازی زمین و تنظیم محیط زیست راهنمایی شود» (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ج ۱۱/۱۹۱).

لذا از انسان خواست تا زمین را اصلاح کند. در این باره باید گفت: همان گونه که قرآن کریم می فرماید، توفیق آبادانی زمین مدیون اهل ایمان است و این گروه کسانی هستند که به محیط زیست احترام می گذارند و از آلودگی آن جلوگیری می کنند؛ اما حاکمان کافر و سران مستکبر جامعه را به فساد می کشانند و برای رسیدن به اهداف خود زمین و محیط زیست را ویران می کنند، همچنان که در شرق و غرب جهان بشریت جنگل ها و کشاورزی را تخریب می کند و محیط زیست را آلوده و آن را ناامن می کند. زندگی آلوده است و حتی موجودات دریایی و بیابانی نیز از فساد آن مصون نیستند. اسلام به ساخت و توسعه منابع اهمیت ویژه ای داده است و دستورات بی شماری از پیشوایان معصوم علیهم السلام در خصوص توسعه، حفاظت و حراست از زمین و کشاورزی رسیده است که به نمونه هایی از آنها اشاره می شود:

۱- امام علی (علیه السلام) در وصیت نامه معروف خود به مالک اشتر والی بصره می نویسد:

«وَلْيَكُنْ نَظْرَكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخُرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرَكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ، وَ مَنْ طَلَبَ الْخُرَاجَ بَغَيْرِ عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَخْرَبَ الْبِلَادَ وَ أَهْلَكَ الْعِبَادَ.» (نامه/۵۳): بیش از گرفتن مالیات و خراج از مردم به فکر آبادانی باشید، زیرا بدون توجه به آبادی خراج به دست نمی‌آید و هر کس مالیات و خراج را بدون آبادی جمع کند، شروع به تخریب شهرها و نابودی بندگان خدا کرده است.

در این فرمان می‌بینیم که حضرت علی(ع) مهم‌ترین وظیفه دولت یعنی اخذ مالیات و درآمد را برای عمران و آبادانی متوقف می‌کند، به طوری که اگر دستگاه دولتی بدون توجه به آن اقدام به اخذ مالیات کند، سازندگی و عمران و آبادانی و عمران و آبادانی را در دستور کار خود قرار دهد؛ و گویا بندگان خدا را نابود کرده است.

۲- حدیث دیگری از علی(ع) نقل شده که فرمود: «إن معایش الخلق خمسة: الامارة و العمارة و التجارة و الاجارة و الصدقات . الى أن قال: و أما وجه العمارة فقولته تعالى: «هو الذي أنشأكم من الارض و استعمرکم فیها» (هود/۶۱) فأعلمنا سبحانه أنه قد أمرهم بالعمارة ليكون ذلك سببا لمعایشهم بما يخرج من الارض من الحب و الثمرات و ما شاكل مما جعله الله معایش للخلق» (مستدرک الوسائل، ۱۳۶۵: ۱۳/۶۵): رزق و روزی مردم در پنج چیز است: امارت، قصرها، بناها، تجارت، اجاره و صدقه... دلیل اهمیت بناها این است که خداوند فرمود: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ». «و از قول خدا می‌دانیم که خداوند به بندگانش دستور داده است که در زمین ساکن شوند تا آنچه از زمین به دست می‌آورند، روزی آنان باشد».

۳- در حدیث دیگری آمده است که کاشت گیاه و کندن پل صدقه منظم است: «پنج نفر صدقه‌های مستمر دارند که ثواب آن در اعمالشان ثبت می‌شود: کسی که درخت بکارد، چاه آب کند، مسجدی برای خدا بسازد. آن که قرآن را نوشت و فرزند صالحی را به یادگار گذاشت» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۹۷/۱۰۱) به این ترتیب می‌توان دریافت که درختکاری، جنگل‌کاری از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

دین مبین اسلام برای آن که اهمیت درختکاری را برای مسلمانان صدر اسلام و پس از آن، ملموس‌تر بیان کند، کاشت درخت قابل محصول را نوعی صدقه معرفی می‌کند. مولی‌الموحدين حضرت علی(ع) در بیست و پنج سال از حیات پربرکتشان که به طور کامل مشغول باغداری بودند، شصت هزار نخل کاشتند و امام صادق(ع) فرمود: شش چیز است که مؤمن پس از مرگ خود از آن سود می‌برد، فرزند صالح که برایش آموزش خواهد، قرآنی که خوانده شود، چاه آبی که بکند و درختی که بکارد و صدقه آبی که جاری سازد و روش نیکی که از آن پیروی شود.

امیرالمؤمنین(ع) در وصیتی که نسبت به اموال شخصی خود دارد، می‌فرماید: «هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي مَالِهِ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ لِيُوجِلَهُ بِهِ الْجَنَّةَ وَ يُعْطِيَهُ بِهِ الْأَمْنَةَ... وَ يَشْرَطُ عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ أَنْ يَتْرَكَ الْمَالَ عَلَى أُصُولِهِ وَ يَنْفَقَ مِنْ ثَمَرِهِ حَيْثُ أَمَرَ بِهِ... وَ الْأَبْيَعُ مِنْ أَوْلَادٍ نَحِيلِ هَذِهِ الْقُرَى وَ دِيَةٌ حَتَّى تُشْكَلَ أَرْضُهَا غَرَّاسًا؛ این دستوری است که بنده خدا علی بن ابی‌طالب، امیر مؤمنان نسبت به اموال شخصی خود، برای خشنودی خدا داده است تا خداوند به واسطه آن او را وارد بهشت کرده و آسوده‌اش گرداند...؛ و با

کسی که این اموال در دست او است شرط می‌کنم که اصل مال را حفظ کرده، تنها از میوه و درآمدش بخورند و انفاق کنند، ... و هرگز نهال‌های درخت خرما را نفروشند، تا همه این سرزمین [یکپارچه] زیر درختان خرما قرار گیرد که راه یافتن در آن دشوار باشد (نامه/۲۴).

شاید علت این امر آن باشد که درخت، نعمتی است الهی که چند روزی در دست ما به امانت سپرده شده است و چنان‌که گذشتگان، آن را برای ما حفظ و نگهداری نموده‌اند، ما نیز مکلفیم در حفظ آن بکوشیم.

۶-۲. توجه به آب به عنوان عنصر حیات

جریان زندگی در عناصر مختلف طبیعت جاری است و انسان جزئی از این مجموعه است، بنابراین بهره‌گیری از مواهب الهی باید بسیار حساب‌شده و دقیق و به‌گونه‌ای باشد که به محیط‌زیست آسیبی نرساند. پس هر نوع استفاده نامطلوب و غیرمعقول از مواهب خدادادی، به‌نوعی بی‌تقوایی و موجب محرومیت مردم در زمان حال و به‌ویژه در نسل‌های آینده خواهد شد. یکی از مهم‌ترین عناصر طبیعت آب به شمار می‌رود که در زندگی موجودات هستی از اهمیت بسیاری برخوردار است و خداوند نیز در قرآن آن را به‌عنوان عنصر اصلی همه اجزای خلقت به‌ویژه موجودات زنده برشمرده است، به‌طوری‌که در آیه ۴۵ سوره مبارکه «نور» می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ﴾ و خداست که هر جنبنده‌ای را [ابتدا] از آب آفرید» یا در آیه ۳۰ سوره مبارکه «انبیاء» آورده است: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ؛ هر چیز زنده‌ای را از آب پدید آوردیم﴾.

همچنین، خداوند در آیه ۲۴ سوره مبارکه «روم» که می‌فرماید: ﴿يُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾؛ و از آسمان به تدریج آبی فرو می‌فرستد که به‌وسیله آن، زمین را پس از مرگش زنده می‌گرداند»، آب را مایه حیات زمین عنوان می‌کند خداوند در آیه ۱۸ سوره مبارکه مؤمنون می‌فرماید: ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾؛ و از آسمان آبی به‌اندازه [معین] فرود آوردیم و آن را در زمین جای دادیم و ما برای از بین بردن آن مسلماً توانایییم» و همچنین آیه ۴۸ سوره مبارکه فرقان می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾؛ و اوست آن‌کس که بادها را نویدی پیشاپیش رحمت‌خویش [=باران] فرستاد و از آسمان آبی پاک فرود آوردیم»، باران را به‌عنوان آب طهور و عاری از مواد زائد و نجاست معرفی کرده است.

همچنین، حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) نیز در خطبه ۱۵۴ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «... و کل نبات لا غنی به عن الماء»؛ هیچ نبات و رویشی بی‌نیاز از آب نیست؛ آب، حیات آفرین و حیاتی است تا جایی که در آینده در جهان سخن از جنگ آب‌هاست.

علاوه بر این، در صورت خشکسالی، به خواندن نماز استسقاء که به معنای درخواست باران است، توصیه می‌کرد؛ زیرا تداوم خشکسالی علاوه بر فشارهای مختلفی که بر مردم وارد می‌کند، باعث نابودی کشاورزی و دامپروری می‌شود و جامعه بشری دچار بحران و کمبود مواد غذایی می‌شود، بنابراین باید به

نگهداری و استفاده صحیح توجه شود. از این سرمایه الهی برای جلوگیری از ضرر و زیان و تباهی انسان نباشید.

علاوه بر تمام این حقایق موجود در مورد آب و تأثیر بیولوژیکی آن بر زندگی فیزیکی انسان، خلیج او همچنین به آب، تعریف الهی آن و تأثیر آن بر زندگی معنوی انسان علاقه داشت. در روایات آب به عنوان یک علم در سطوح اولیه و در سطوح عالی و وسیع تر فضای زندگی معنوی انسان مطرح شده است و به معنای «منطقه» است. همه اینها در مورد آب و آثار آن گفته می‌شود، این یک امر طبیعی است، پس باید آن را حفظ کرد، بر این سرمایه حیات بخش، احترام آن را حفظ کنید و حتی طلب باران و دعا کنید.

۷-۲. (باور به معاد) در رابطه انسان و محیط زیست از دیدگاه نهج البلاغه

آخرت‌گرایی به معنای اعتقاد به زندگی دوباره در سربازی دیگر است به گونه‌ای که رفتارهای انسان سمت‌وسو پیدا کرده و در راستای رسیدن به سعادت در آن جهان باشد. در واقع انسان با محور قرار دادن زندگی اخروی می‌تواند از این دنیا کمال بهره را ببرد و از سوی دیگر سعادت اخروی را کسب نماید. آنچه روشن است این است که انسانی که دنیا را ناپایدار و آخرت را به عنوان محل جاودانه پذیرفته است سعی بر آن می‌دارد که با محیط زیست و حیوانات و جانداران رفتار مطلوبی داشته باشد.

اهمیت آخرت‌گرایی و پژوهش پیرامون رابطه انسان با محیط زیست در منابع دینی به ویژه نهج البلاغه روشن می‌شود منظور از محیط زیست در این بخش از پژوهش طبیعت و حیوانات است حضرت علی (ع) یک انسان مسلمان و آخرت‌گرا است بنابراین نظرات وی پیرامون طبیعت حتماً بر اساس اعتقادات مذهبی وی می‌باشد، او به کشاورزی بسیار توجه نموده‌اند امام علی (ع) در بازگشت از صفین در وصیت اقتصادی نسبت به اموال شخصی خویش چنین می‌نویسد: «... وَ يَشْتَرُ عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ أَنْ يَتْرَكَ الْمَالَ عَلَى أُصُولِهِ وَ يُنْفِقَ مِنْ ثَمَرِهِ حَيْثُ أَمَرَ بِهِ وَ هُدِيَ لَهُ وَ أَلَّا يَبِيعَ مِنْ أَوْلَادِهِ خَيْلَ هَذِهِ الْقُرَى وَ دِيَّةً حَتَّى تُشَكَلَ أَرْضُهَا غِرَاسًا. وَ مَنْ كَانَ مِنْ إِمَائِي اللَّائِي أَطُوفَ عَلَيْهِنَّ لَهَا وَ لَدَّ أَوْ هِيَ حَامِلٌ فَتُمْسِكُ عَلَيَّ وَ لَدِيهَا وَ هِيَ مِنْ حَظِّهِ فَإِنَّ مَاتَ وَ لَدَهَا وَ هِيَ حَيَّةٌ فَهِيَ عَيْقَةٌ قَدْ أَفْرَجَ عَنْهَا الرِّقُّ وَ حَرَّهَا الْعِتْقُ» (نامه/۲۴)؛ و با کسی که این کار را بر عهده دارد، شرط می‌کنم که اصل مال را به همان گونه که هست باقی گذارد و از ثمره آن هزینه کند، به شیوه‌ای که بدان مأمور شده و راهنمایی گشته است. دیگر اینکه، نهال‌های نخل‌های آن قریه‌ها را بفروشد تا به قدری فراوان گردند که شناختن نخلستان‌ها برای کسی که آنها را پیش از این دیده است، دشوار باشد.

سخن آن حضرت که می‌گوید از نخلها «ودیه» را بفروشند، «ودیه» نهال نخل است و جمع آن «ودئ» است و آنجا که می‌فرماید «حتی تشکل ارضها غراسا» از فصیحترین سخنان است. مراد این است، که نخلها چنان بسیار شود که کسی که آن را پیش از این به گونه دیگر دیده است، اکنون شناختش برای او دشوار باشد و پندارد که زمین دیگر است.

۳. نتیجه‌گیری

نظام انسان محور طبیعت را تحت کنترل مطلق انسان قرار داده است. با تحولات و پیشرفت‌های چشمگیر علوم طبیعی، انسان اراده و مشیت و مداخله خداوند را در امور فرد و جامعه نمی‌بیند و نظم طبیعی را تنها منبع ارزش و هدف انسان می‌داند. امور و نظم طراح زندگی‌اش از طرف دیگر نظم اخلاقی طبیعی چون می‌خواست از همین زاویه مشکل را حل کند راه به جایی نبرده و دچار افراط و تفریط شد.

یکی از مشکلات اساسی مکتب‌های انسان‌محور و طبیعت‌گرا، از بین رفتن پایه‌های توجه به رابطه انسان و خداست. در واقع انسان با قطع رابطه خود با خداوند خالق هستی، در ارتباط هماهنگ با سایر موجودات و کل هستی نیز با مشکل مواجه شد.

از سوی دیگر، نظام اسلامی توانایی بالایی در کاهش بحران‌ها و محدود ساختن تخریب محیط‌زیست دارد. هدف اصلی این سیستم تغییر نگرش فرد نسبت به چیزی است که در اختیار دارد تا بتواند به درک و درک عمیقی دست یابد که صادق است و بتواند از امکانات و منابع طبیعی و محیطی موجود در آن استفاده کند. در صورتی که بر اساس منافع خود در اختیار او قرار گیرد، تنها در مکان معینی می‌تواند از مواردی که مالک واقعی آن را مجاز می‌داند استفاده کند و تمامی جنبه‌های فردی، اجتماعی، انسانی و غیرانسانی استفاده از منابع زیست‌محیطی باید در نظر گرفته شود. در نتیجه حق ندارد با طبیعت به‌گونه‌ای رفتار کند که آن را از بین ببرد.

در این نظام علاوه بر تلاش برای اصلاح باورهای انسان و تقویت ایمان او به‌گونه‌ای که او بتواند به‌طور طبیعی و خودبه‌خودی این کار را انجام دهد، رهنمودهای بسیاری در جهت تربیت انسان معرفی شده است که بر اساس آن او نه تنها به‌وسیله خود، دست، محیط‌زیست را آلوده نمی‌کند بلکه خود و دیگران را تشویق می‌کند تا سطح آن را ارتقا دهد.

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که در دین مبین اسلام به عالم طبیعت به‌مثابه مظهر خداوند تلقی می‌شود که در آن همه موجودات آینه‌ای از اسماء الهی هستند و در نتیجه شایسته احترام هستند. در اسلام خداوند در بالاترین مرتبه هستی قرار دارد و انسان جانشین خداوند است که قدرت و توانایی کنترل و تسخیر جهان هستی را دارد و طبیعت ودیعه الهی و امانتی در دستان اوست. مرد؛ که باید در حفظ و شکوفایی و گرامی داشتن جهان هستی کوشید در روز قیامت از انسان درباره همه اعمالش سؤال می‌شود؛ زیرا با وجود هشدار، نهی، هدایت، تبیین رفتارهای صحیح و شناسایی رفتارهای نامناسب، از پرداختن به طبیعت ناتوان است، بنابراین اهمیت معاد شناسی انسان در ارتباط با محیط‌زیست روشن می‌شود. انسان‌ها و سایر موجودات بخشی از این جهان هستند و باید با یکدیگر همکاری سازنده، پایدار و مؤثر داشته باشند. محیط و طبیعت مهد انسان و محل رشد و نمو اوست و مهد او محسوب می‌شود. به همین دلیل، انسان باید با زمین و سایر پدیده‌های هستی به‌گونه‌ای ارتباط برقرار کند که ضمن بهره‌مندی از مواهب طبیعت، در حفظ سلامت، شکوفایی، توسعه و پایداری آنها نیز بکوشد. آیات و روایاتی وجود دارد که بیانگر آن است که خداوند منابع طبیعی، محیط‌زیست و پدیده‌های هستی را برای انسان و برای خدمت به او آفریده

و حق تصرف و تملک آنها را دارد. خداشناس با پیروی از آموزه‌های وحی و قرآن کریم در حفظ محیطزیست بسیار تلاش می‌کند. زیرا می‌بیند که خداوند ناظر رفتار او با طبیعت است و به محیطزیست به‌عنوان یک حق جمعی می‌نگرد و دیگران را از تضییع حقوق خود باز می‌دارد.

طبیعت و محیطزیست یکی از جلوه‌های زیبای خلقت خداوند است و انسان با تدبیر در آن به خداوند متعال نزدیک می‌شود و از این‌رو تباهی و هدر دادن و فساد آن، از گناهان کبیره شمرده می‌شود. از دیدگاه نهج‌البلاغه، نوع نگرش و باور هر انسان در هر زمینه‌ای، تعیین‌کننده سبک زندگی او و در نهایت تعیین‌کننده رفتارها، فعالیت‌های روزمره و جهت‌گیری‌های او نسبت به زندگی و ارزش اخلاقی اوست. اعمال او علاوه بر درجات خیر و درستی خود اعمال، خیر است، به نیت نیک فاعل نیز بستگی دارد و ایمان به خدا (ایمان) و عمل نیک (کار) دو بال حرکت هستند. به‌سوی خیر و رستگاری در اسلام. بین سبک زندگی اسلامی با سایر سبک‌های زندگی از نظر اعتقادی (جهان‌بینی) و ارزشی تفاوت اساسی وجود دارد، زیرا یک ایدئولوژی حاکم بر فرد و جامعه وجود دارد.

اعتقاد به توحید، اعتقاد به نبوت و قیامت از ویژگی‌های نظام اخلاقی سبک زندگی اسلامی است که تفاوت آن را با سایر شیوه‌های زندگی برجسته می‌کند. در زندگی اسلامی، فطرت یکی از جلوه‌های زیبای خلقت خداوند است و تفکر در آن می‌تواند انسان را به‌گونه‌ای به خداوند متعال نزدیک کند، از این‌رو تخریب، هدر دادن و فساد آن از گناهان کبیره شمرده می‌شود. رعایت اخلاق در برخورد با طبیعت یکی از ویژگی‌های سبک زندگی اسلامی است.

برای مطالعه آموزه‌های اصیل اسلامی به‌منظور استنباط الگوهای رفتاری متناسب با مقتضیات تحولات کنونی جهان، از نظر فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره، نیاز به پژوهش‌های فراوان در این زمینه است تا بتوان نتیجه‌گیری کرد. روش مناسب الگویی برای جامعه با شناسایی و تبیین شاخص‌های اخلاقی سبک زندگی اسلامی که باید به آن پرداخت و سبک زندگی اسلامی مقدمه‌ای برای ساختن تمدن اسلامی است که از دغدغه‌های مقام معظم رهبری است و بارها بر آن تأکید کرده‌اند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن‌أبي‌الحديد، عبدالحميد بن هبة الله (۱۳۶۳). شرح نهج البلاغه، چاپ اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- بولتن (بی تاریخ). سایت خبری افغانستان، مؤسسه فرهنگی بشارت، سال دوم، شماره ۱۹، ۷.
- ترکاشوند، سینا، صالحی، اکبر، و کشاورز، سوسن (۱۳۹۸). تبیین سیره تربیتی امام علی (ع) جهت ارائه الگوی برای سبک زندگی اسلامی- ایرانی. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال هفتم، شماره ۲۸، ۳۹-۵۶. DOI: [10.22084/NAHJ.2019.18042.2194](https://doi.org/10.22084/NAHJ.2019.18042.2194)
- تقی‌زاده انصاری، مصطفی (بی تا). حقوق محیط زیست در ایران، تهران: مرکز انتشارات علمی فرهنگی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). تفسیر تسنیم، چاپ اول، قم: اسراء.
- حسینی دشتی، سید مصطفی (۱۳۸۶). معارف و معاریف، تهران: انتشارات فرهنگی هنری.
- دشتی، محمد (۱۳۸۷). ترجمه نهج البلاغه، قم: دارالفکر.
- رفیعا، مریم، و ساطع، نفیسه (۱۳۹۴). تأثیر باور دینی در نحوه برخورد با محیط زیست. انسان و محیط زیست، دوره ۱۳، شماره ۳، ۸۹-۱۰۴.
- صادق‌پور، طیبه (۱۳۸۶). کرامت انسان در قرآن، بینات (موسسه معارف اسلامی امام رضا (علیه‌السلام))، شماره ۵۳، ۵۱-۶۷.
- صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی (۱۳۹۱). المقنع، قم: موسسه الهادی.
- عترت‌دوست، محمد، فتاحی‌زاده، فتحیه، و کیانی، فاطمه (۱۴۰۰). ترسیم نقشه‌ی راه نجات و سعادت انسان‌ها در خطبه غراء امام علی، فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال نهم، شماره ۳۶، ۳۹-۵۹. DOI: [10.22084/NAHJ.2022.23747.2622](https://doi.org/10.22084/NAHJ.2022.23747.2622)
- فهري، سيد احمد (۱۳۶۲). طلب و اراده امام خمینی، مرکز انتشارات علمی فرهنگی.
- کیس، الکساندر (۱۳۷۹). حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گوستاولوبن (۱۹۹۶). تمدن اسلام و عرب، تهران: انتشارات علمی.
- الماسوندى، علیرضا، مرادخانی، احمد و عابدیان، سید حسن (۱۴۰۱). نقش اعتقادات در حفظ محیط زیست از دیدگاه قرآن، مجله نامه الهیات، سال ۱۵، شماره ۵۰، ۳۲-۴۵.
- مجلسی، محمد حسین (بی تا). بحار الأنوار، قم: دارالکتب العلمیه.
- محمدی، طاهره و اذانی، مهری (۱۳۹۶). نگرش و اهمیت اسلام به محیط زیست، مجله مطالعات علوم زیستی و زیست فناوری، شماره ۹، دوره سوم، ۴۱-۵۹.
- محمدی ری شهری، محمد (بی تا). میزان الحکمه، تهران: سخن.
- معین، محمد (۱۳۷۹). فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴). التفسیر الکاشف، چاپ اول، قم: دار الكتاب الإسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۲). النکاح، قم: انتشارات امام علی (ع).
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۲). جهان‌بینی و حفاظت محیط زیست، نامه فرهنگستان علوم، شماره ۲۲، ۱۴۵-۱۸۳.
- نوری، میرزا حسین (۱۳۶۵). مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم: آل‌البيت.